

QO'SHIN TURLARIGA OID AYRIM ASKARIY QISM NOMLARINING YASALISHI

Suyunova Dildora Sadriddin qizi

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va

adabiyoti universiteti doktoranti

e-mail: suyunovad28@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Sohibqiron Amir Temur davlat boshqaruvidagi qo'shin turlarining tarkibi, morfologik jihatdan harbiy atamalarning so'z yasash (affiksali yoki kompozitsion) tizimi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: qo'shin tarkibi, lashkar, askariy nom, termin, affiksali termin yasash, kompozitsiya.

ANNOTATION

This in the article Amir Timur state managed army species composition , morphological in terms of military terms word construction (affixal or composition) system open is given .

Key words : structure of army, army, military name, term, make of affixal term, composition.

Sharafiddin Ali Yazdiyning Amir Temur hukmronligi davriga oid "Zafarnoma" asari o'rta asrlar tarixnavisligining ajoyib yodgorliklaridan biridir. Muarrix "Zafarnoma" asarini Shohruhning o'g'li Ibrohim Sulton tashabbusi bilan bitganligini aytadi. Sharafiddin Ali oldiga asarni jonli hamda tushunarli qilib yozish talabi qo'yilgan. Muallifning niyatiga ko'ra, asar "Muqaddima" qismi va uchta maqoladan iborat bo'lishi kerak edi. Birinchi maqolani Temurga, ikkinchisini Shohruhga, uchinchisini Shohruhning o'g'li Ibrohim Sultonga mo'ljallagan. Asar niyat qilingan birinchi maqolasidan iborat xolos. Boshqa ikki maqola yo'q – u Sharafiddin Ali Yazdiy tomonidan yozilmagan yoki yozilgan bo'lsa ham bizgacha yetib kelmagan ¹.

Asarda Sohibqiron davlatida qo'shin tarkibi, askariy qism bo'linmalarining qay tartibda ekanligi batafsil berilgan. Amir Temur qo'shinlari asosan piyoda va otliq askarlardan tashkil topgan bo'lsa-da, aksariyat hollarda piyodalar ham uzoq cho'l safarlarida otlar bilan ta'minlanar, otliq askarlarning katta qismi piyoda tartibda jang qilishga ham o'rgatilgan edi. Ular kamondan zarb bilan bexato otish lozim bo'lgandagina otdan tushib, piyoda jangchilarga aylanardilar. Otliq askarlar oddiy va

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т.: Камалак, 1994. – Б.8.

saralangan jangchilarga bo‘linib, yengil va og‘ir otlar qo‘shinni tashkil etgan. Bundan tashqari, Sohibqironning xos navkarlari ham bo‘lgan.

Har qanday tilning so‘z boyligi u tarixiy yoki zamonaviy tushmada bo‘lmasin, insonlar tomonidan tuziladigan rang-barang lug‘atlarda ma‘lum darajada aksini topadi. Lug‘at til so‘z boyligini o‘zida saqlovchi akkumulyator vazifasini bajaradi². Aynan mana shunday termin-lug‘atlardan harbiy terminlar keng o‘rin egallagan. Shuni alohida ta‘kidlash joizki, “Zafarnoma”dan o‘rin olgan leksik birliklar qatori, temuriylar saltanatining ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy, harbiy, maishiy turmush tarzida mavjud tushunchalarni ifodalovchi istilohlar va leksik birliklar son jihatdan salmoqli hisoblanadi.

Sohibqiron Amir Temur davlat boshqaruvidagi askariy qism nomlarining “Zafarnoma”da keltirilganlarining morfologik tuzilishi haqida so‘z yuritish ekanmiz, bunda, asosan, so‘zlarning yasashiga, o‘zlashgan yoki o‘zlashmaganligiga e‘tibor qaratamiz.

Harbiy va umumiy adabiy lug‘atni shakllantirishning eng samarali usuli affiksalar so‘z yasashdir. Leksik-grammatik so‘z yasash affikslarini quyidagi guruhlariga bo‘lish mumkin:

1. Nominal o‘zaklardan ot atama hosil qiluvchi affiksalar;
2. Fe‘l o‘zaklardan ot atama hosil qiluvchi affiksalar;
3. Otlardan atama-fe‘l yasovchi affiksalar;
4. Fe‘l o‘zak va o‘zaklardan atama-fe‘l hosil qiluvchi affiksalar³.

Quyida “Zafarnoma”da berilgan askariy qism nomlarining yasash tizimini ko‘rib chiqamiz:

ZABONGIR – I. josus II. Dushman haqida ma‘lumot yig‘ish uchun asir olib kelish. Bilamizki, zabon fors-tojik tilida “til” degan ma‘noni anglatadi. Harbiy yurish paytida dushman tarafdagi vaziyatdan ogoh bo‘lish, ularning rejalarini bilish maqsadida zabongirlar ustalik bilan ushbu vazifani ado etganlar. Bu esa jang chog‘ida g‘alaba tomon yo‘l ochib ham bergan. Asli fors-tojikcha bo‘lmish –gir affiksi “giritan-olmoq” ma‘nosini bildiradi va hozirgi o‘zbek tilida “biror narsani oluvchi, qo‘lga kirituvchi, egallovchi, zabt etuvchi” ma‘nolarini anglatuvchi tushunchalarni ifoda etuvchi mansabga aloqador shaxs nomini yasaydi.

Eski o‘zbek tilida -g‘ur/-g‘ur affiksli shaklni sifatdosh guruhiga shartli ravishda kiritish mumkin. Bu shaklda fe‘llik belgilari kuchsizlanib, sifatga yaqinlashgan. Ma‘no jihatdan hozirgi o‘zbek tilidagi sezgir, chopqir, keskir, o‘tkir kabi sifatlarga o‘xshaydi⁴. Zabon ot asosga esa ushbu yasovchi qo‘shimcha qo‘shilib, otdan ot atama hosil qilgan:

² Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. – T.: 2019. – B.14.

³ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики старо-узбекского языка. – Т.: Фан, 1990. – С.70.

⁴ Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: 2008. – B.186.

U: “Bir oy bo‘ldiki, bizning undan xabarimiz yo‘q; biz el ichidan chiqib, shu joyda turibmiz. Ammo bir necha kun bo‘ldiki, g‘oyatda mukammal qurollangan o‘n otliq kishi zabongirlik maqsadida kelib, shu yaqinda bir to‘qayzor bor, o‘sha yerda turibdilar”, - deb javob berishdi.

POS/POSBON – tungi soqchi. Biror kimsa yoki narsaning xavfsizligini ta‘minlash uchun postda turgan qo‘riqchi, qorovul. Bu so‘zning asosi “pos” forscha so‘z bo‘lib “tunning bir qismi” degan ma‘noni anglatadi. Hozirgi o‘zbek tilida –bon affiksi (fors-tojikcha) kam miqdorda leksemalarni hosil qiladi. Ushbu affiks “asosdan anglashilgan narsani saqlovchi, unga qarovchi shaxs” ma‘nosini bildiruvchi harbiy mansab nomini yasaydi. –bon ham qo‘shimcha, ham saqlovchi, qo‘riqllovchi ma‘nolarida kelib, yangi bir atama yasashga xizmat qilgan: Shahar devori bo‘ylab soqchilar va posbonlar uchun uylar belgilangan, uning to‘rt tomon burchagidan har birida bir burj – manora ko‘tarilgan.

DAH/DAHA – lashkar bo‘linmalaridan eng kichigi o‘n kishilik guruh. “Dah” fors-tojikcha so‘z bo‘lib, o‘n degan ma‘noni bildiradi. Daha leksemasi o‘nlik so‘ziga teng, shuningdek, dahboshi (o‘nboshi) ma‘nodosh sifatida qo‘llaniladi.

TAXSHANDOZ – kamondan o‘q yog‘diruvchi sipohiylar. –andoz affiksi fors-tojik tillariga oid bo‘lganligi uchun ham o‘zbek tilida maxsus so‘z yasovchi element sifatida qaralmaydi. Chunki u hozirgi bosqichda o‘zbekcha (umumturkiy) asoslarga qo‘shilib leksemalar hosil qilmaydi. Shunday bo‘lishiga qaramay, o‘zbek tilida –andoz affiksi “biror harbiy quroldan o‘q yoxud snaryad otuvchi shaxs” ma‘nosini anglatgan ayrim so‘zlar mavjud. –andoz yasovchili leksemalarning barchasi diaxron planda harbiy mansab nomlarini ifodalovchi leksema hisoblanadi. Mazkur qo‘shimcha vositasida taxshandoz leksemasi ham yasalgan bo‘lib, “taxshadan, ya‘ni o‘q otuvchi quroldan o‘ziga xos snaryad otuvchi shaxslar boshlig‘i” ma‘nosida qo‘llaniladi. Ra‘dandoz, tirandoz, naftandoz leksemalari ham xuddi shunday yasama hisoblanadi: Jang salohlari bilan orosta fillar ustiga taxtlar o‘rnatilgan, fillar safi yonida ra‘dandozlar va taxshandozlar hozir, har bir fil ustida esa bir necha o‘q otuvchi o‘ltirar edi.

Askariy qism nomlaridan yana quyidagilar ham asarda o‘z ifodasini topgan: ug‘ruq – (aynan “chodir”) lashkar ortidan zaxira, aslaha va boshqa anjomlarni olib yuruvchi qism (Hazrat Sohirqiron ug‘ruqni cherik bilan Shayx Ali Bahodurg‘a tobshurub, saodat bila otlanib, bahodur yigitlari bila ilg‘or solib, Tabrizg‘a mutavajjih bo‘ldi. Z.106.) , bo‘y qo‘shuni – lashkarning qalb qismidagi xos bo‘linma, nikovulon – dushmanni ta‘qib etuvchi sipohiylar (Mang‘loy lashkari nikovul bo‘lib dushmanlar izidan chopqin yasadi va ularni bir –biridan ajratib, tarqatib yubordilar. Z. 286.), taloya – (razvedka) vaziyat haqida xabar keltirish uchun lashkardan oldinga yuboriladigan kichik harbiy bo‘linma (Ardasherni taloya sifatida lashkar ahvolini bilib turish uchun tayinladi. Z. 192.), qul/g‘ul – qo‘shinning markaziy qismi(*Va Sohirqiron g‘ul cheriki*

bila balchiqdin chiqib, bir o'tlog'da tushti, va shahzodalar uchun kishi qaytardi. Z.163.).

Amir Temur davrida qudratli qo'shinning yuzaga kelishi va harbiy mudofaa tizimining takomillashuvi harbiy atamalarda o'z ifodasini topgan. Sohibqiron Temur davlat boshqaruvidagi qo'shin tuzilmasi tarkibining leksik-morfologik jihatdan o'rganilishi harbiy terminologiya sohasida samarali ishlarni olib borishda hamda askariy nomlarning etimologiyasida ham katta o'rin tutadi. Harbiy sohaga oid istilohlar sifatida ishlatiluvchi leksemalar diaxron va sinxron aspektda olinganda bir-biridan farqlanuvchi leksemalar qo'llanilganini ko'rish mumkin. Ta'kidlash joizki, Amir Temurning jahon harb ishi va harb san'atiga qo'shgan ulkan xizmatlari beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: 2008.
2. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – T.: 2019.
3. Dadaboyev H., Yodgorov H. O'zbek harbiy terminologiyasi. – T.: Sahhof, 2021.
4. Mo'minova O. O'zbek tilida mansab va unvon nomlarining leksik-semantik tarkibi. – T.: 2009.
5. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т.: Камалак, 1994.
6. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. – Т.: Шарк, 1997.
7. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики старо-узбекского языка. – Т.: Фан, 1990.
8. <http://www.ziynet.uz>.